

CATÀLEG ARQUITECTÒNIC, ETNO LòGIC I INDUSTRIAL DEL TERME DE LA PALMA D'EBRE

SERGI CUADRADO CIURANETA

Soci del CERE. Geògraf UAB.

Membre de l'Associació Cultural L'Espona. La Palma d'Ebre

FRANCESC FILELLA CUBELLS

Soci del CERE.

Membre de l'Associació Cultural L'Espona. Historiador. La Palma d'Ebre

RICARD SAS FILELLA

Soci del CERE.

Membre de l'Associació Cultural L'Espona. Historiador. La Palma d'Ebre

IMMA CUBELLS BARTOLOMÉ

Membre de l'Associació Cultural L'Espona. Filòloga. La Palma d'Ebre

INTRODUCCIÓ

Quan es parla de patrimoni arquitectònic, generalment es fa referència als grans monuments i edificis erigits per governs, institucions o famílies de l'alta burgesia. Aquestes construccions, normalment, han estat projectades per arquitectes de gran prestigi i construïdes seguint les tècniques més avançades de l'època en què van ser aixecades. Ara bé, hi ha un altre patrimoni arquitectònic que té a veure més amb la utilitat que amb el lluïment i l'ostentació. Es tracta d'edificacions erigides per ciutadans anònims amb tècniques tradicionals (pedra seca i tàpia, generalment).

En el món rural aquest tipus de construccions és molt freqüent i la seua existència té a veure amb les feines que es realitzaven al camp. Així, podem trobar-ne amb una funció d'habitatge, com ara els masos; amb una funció d'emmagatzematge, com ara les pallisses; amb una funció industrial —teuleries, forns de calç, de pa...—, o bé d'aprofitament de l'aigua, ja sigui per regar —nòries, parades, safarejos...— o bé per beure —anjubs.

Des de l'Associació Cultural L'Espona hem pres consciència de la gran importància que té tot aquest patrimoni arquitectònic, ja que ens ajuda a entendre com vivien i treballaven els nostres avantpassats. És per això que, des de l'any 2000, hem iniciat la tasca de catalogar totes les construccions d'aquest tipus situades al terme municipal de la Palma d'Ebre. Encara falta molta feina per fer, però el desembre de 2001 ja vam presentar-ne uns primers resultats en una exposició que va tindre lloc a l'Ajuntament de la nostra localitat i que, posteriorment, vam traslladar a Flix, amb la col·laboració de l'Associació Cultural La Cana.

Pensem que aquesta tasca és fonamental perquè, perduda la funció de moltes d'aquestes construccions, correm el risc que desapareguin. Catalogar-les ens permetrà refer una part fonamental del nostre passat i, qui sap, potser els propietaris adquiriran consciència de la seua importància i es dedicaran a reconstruir-les.

Tot seguit, exposarem la metodologia que hem utilitzat per fer el catàleg i les conclusions a les quals, de moment, hem arribat.

Figura 1. Mas del Sèbio (F. Filella, 2001)

MATERIAL I MÈTODES

La recopilació sistemàtica dels diversos elements i la catalogació dels resultats obtinguts s'han realitzat mitjançant diverses tasques. En primer lloc, es va establir una tipologia amb diferents categories per poder classificar els elements. En segon lloc, es va dissenyar el model de fitxa més adequat per dur a terme l'inventari i la recopilació. Per fer possibles aquests dos passos indispensables es va haver de fer un treball previ de documentació i de consulta de fonts referents al municipi (Escolà 1990) o a àmbits més o menys propers en què s'havien elaborat feines similars (Barbany *et al.* 1996; Ferrús 1985; Fundació El Solà 2001; Gironés 1999).

La tipologia que es va definir divideix els nombrosos elements que es poden trobar al llarg del terme en cinc grans categories: elements d'hàbitat (fig. 1), manifestacions de les indústries tradicionals, formes d'aprofitament de l'aigua —tant de l'aigua per al consum com de l'aigua per al reg—, construccions relacionades amb l'activitat de la caça i elements de la senyalització de límits o de camins (vegeu fig. 2).

Així, la primera categoria, la que agrupa els diferents elements de l'hàbitat, està formada per masos, cabanes, pallisses, coves i hostals de camí. La segona, la de les manifestacions de les indústries tradicionals, inclou elements com els molins d'oli, els molins de blat, els forns de pa, el forn de calç, els forns de guix, les teuleries, els forns de ceràmica, els forns d'oli de ginebre, els trulls per fer vi, les olles per destil·lar aiguardent, els escalfadors per bullir panses o els cavernils per col·locar-hi les arnes. La tercera categoria està formada per infraestructures que serveixen per a l'aprofitament agrícola de l'aigua (com ara les sénies, les parades, els safarejos, les espones i els aubellons) i per aquells elements destinats a l'aigua per beure (com ara les basses, els anjubs, les cisternes, les cadolles, les mines, els pous o les fonts). La quarta categoria, relacionada amb la caça, inclou diversos elements, alguns peribles, com ara les barraques per caçar tords —amb els polligons, les virgelles i el barracó—, les lloses o les barraques de perdigot. Per acabar, la cinquena categoria, que correspon als elements de la senyalització de límits o de camins inclou les fites, les creus de terme o els camins empedrats.

Les fitxes utilitzades per inventariar els diferents elements consten de vint camps o apartats (vegeu fig. 3). En primer lloc, hi ha dos camps que permeten portar un registre: el número de fitxa (o d'element) i la data de catalogació. A continuació, trobem una sèrie d'apartats d'identificació, com són el nom principal de l'element, les altres denominacions amb què es pugui conèixer, la localització (amb el nom del lloc), les coordenades (geogràfiques o UTM), l'altura, les condicions de l'accés —segons el grau de dificultat— i el context (per exemple, si està en nucli urbà, en zona agrícola, en zona industrial, forestal, etcètera). En tercer lloc, la fitxa incorpora una sèrie de camps que fan referència a les característiques de l'element inventariat. Aquests apartats són el tipus —si es tracta d'un mas, d'un molí, d'un forn, etcètera—; les cronologies: general —per exemple, de l'edat moderna— i concreta —per exemple,

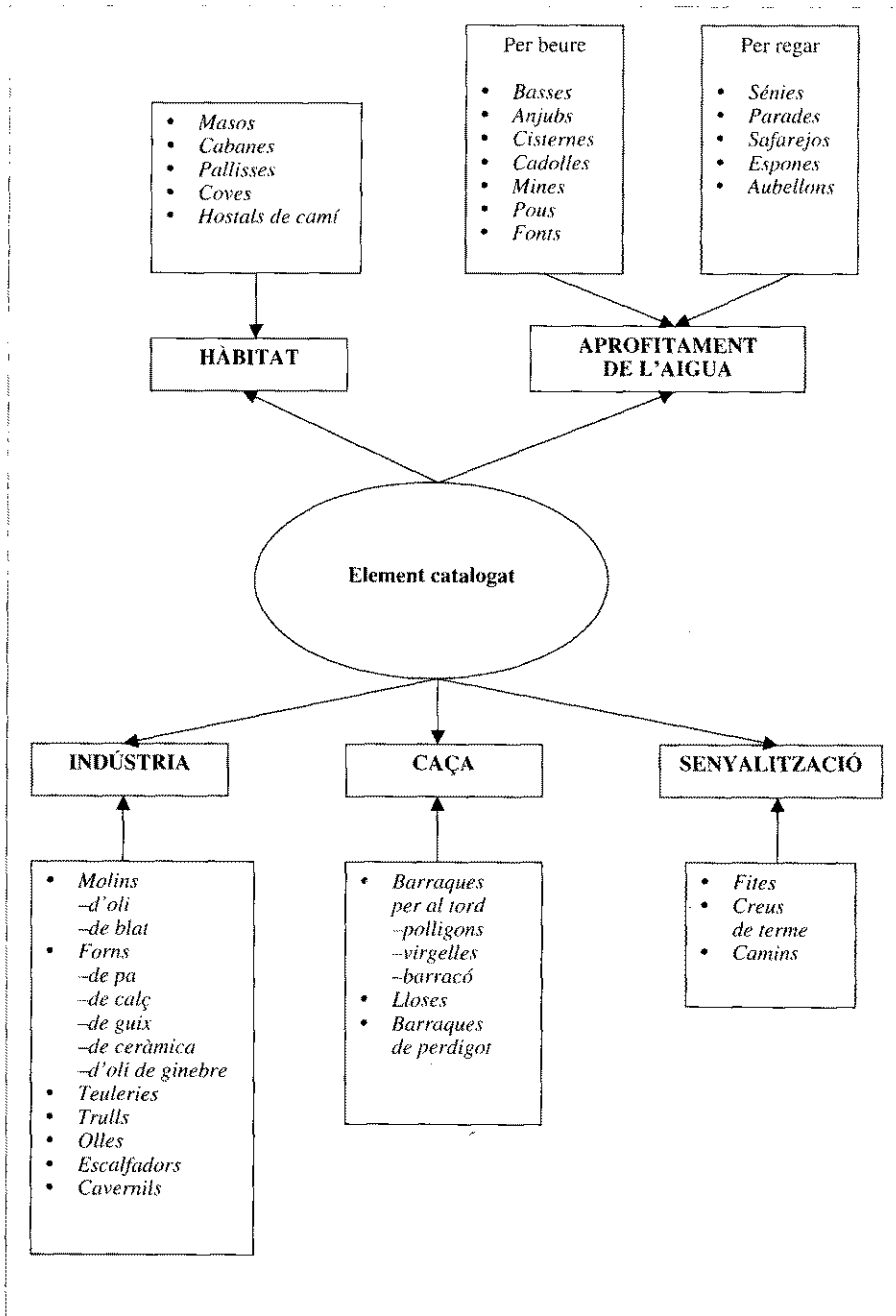

Figura 2. Estructura en què s'organitzen els diferents elements catalogats

Fitxa núm.:
Data elaboració:
Nom principal:
Altres denominacions:
Localització: ¹
Coordenades: ²
Altitud:
Accès: fàcil difícil
Context: ³
Tipus: ⁴
Cronologia: ⁵
General:
Concreta:
Propietaris actuals: ⁶
Estat de conservació:
Descripció:
Protecció existent: ⁷
Excavacions realitzades:
Notícies històriques:
Bibliografia:

¹ Nom o descripció del lloc on està situada l'estructura.
² Coordenades geogràfiques.
³ Per exemple, si està en nucli urbà, zona agrícola, zona industrial, al mig d'un bosc.
⁴ Mas, masia, torre, fortificació, castell, forn, molí, etcètera.
⁵ Per exemple: general (època moderna), concreta (segle XVII, 1685).
⁶ Particular, pública municipal, diputació, etcètera.
⁷ Per exemple: inclusió en un pla de protecció del patrimoni.

Figura 3. Model de fitxa utilitzada per recollir els elements (L. Vallvé, 2000)

del segle XVII o de l'any 1685—; la titularitat —on es detalla si és pública o privada i s'assenyala el nom del propietari o de l'Administració responsable—; l'estat de conservació en què es troba; la descripció; la protecció existent —per exemple, si es troba inclòs en algun pla de protecció de patrimoni—; les excavacions (o actuacions) realitzades fins al moment de la catalogació, i les notícies històriques que se'n puguin conèixer, tant de l'element com de la bibliografia relacionada. Per acabar, hi ha un apartat d'observacions.

El pla de treball que se segueix fins ara consisteix en la visita als llocs, l'emplenament —al més detallat possible— dels diferents apartats de la fitxa tècnica, la presa de les mesures, la fotografia i el dibuix, tant del conjunt com dels detalls. Posteriorment, es procedeix al recull —ja sigui mitjançant qüestionaris o amb entrevistes en profunditat— de vivències relacionades amb l'element catalogat —o amb la categoria on aquest s'inclou. Cal dir que aquesta tasca de fixar els records relacionats amb els diferents elements es considera com una de les més importants del projecte.

Aquest procés de recopilació, que exigeix la visita imprescindible als llocs, es fa independentment de l'estat de conservació dels elements, ja que, malauradament, molts d'aquests es troben en un greu estat de deteriorament o, fins i tot, en runes.

RESULTATS

Un cop definits els mètodes, podem fixar amb criteris tècnics els resultats d'aquest treball, de manera que sigui accessible a qui hi tingui interès. Segur que un estudi ben fet serà punt de partida, o com a mínim referència, per a posteriors actuacions.

El treball està en gestació però ja ha superat l'estat embrionari. L'estructura està definida i ara l'omplim a partir de tot allò que anem catalogant. Però el nostre patrimoni és ric i, tot i que hem fet diverses sortides, encara no hem catalogat ni el cinc per cent de tot el que sabem que hem de veure —i segurament hi haurà elements que ara ni tan sols som conscients que veurem.

Fins ara s'han catalogat 58 elements: 22 d'hàbitat (11 masos, 5 pallisses, 4 cabanes, 1 cova i 1 hostal de camí); 9 manifestacions de les indústries tradicionals (2 forns de calç, 2 teuleries, 1 forn de pa, 1 olla de destil·lar aiguardent, 1 escalfador, 1 cavernil i 1 forn d'oli de ginebre); 19 elements destinats a l'aigua per beure (10 anjubs, 3 cisternes, 2 fonts, 1 pou, 1 bassa, 1 mina i 1 cadolla); 7 destinats a l'aprofitament agrícola de l'aigua (3 safarejos, 2 sèries, 1 parada i 1 aubelló), i 1 element de senyalització de límits o de camins (la creu del terme) (vegeu fig. 4 i 5). Com es pot veure, dels elements que s'han catalogat fins ara, els més nombrosos són els masos (hàbitat) i els anjubs (aigua per beure). El fet que destaquin, tant en nombre com en varietat, els elements d'aprofitament de l'aigua (per beure i per regar) és del tot habitual en un territori de secà com és el nostre. De totes maneres, s'ha de matisar que aquests resultats estan condicionats per l'exposició que vam fer el Nadal de 2001,

Figura 4. Sénia del Ceprian (F. Filella, 2001)

en què, per tal que el públic pogués fer-se una idea del patrimoni existent, vam intentar catalogar, almenys, un exemple de cada tipus d'element i d'aquí la varietat en el tipus d'elements catalogats. Caldrà, doncs, esperar a tindre la feina més avançada i a tindre uns resultats més amplis per poder veure quins són els elements predominants. De totes maneres, aquestes primeres xifres ja marquen una tendència i ens fan pensar que, possiblement, els elements amb més presència seran, com hem dit, els d'hàbitat i els d'aprofitament de l'aigua.

El catàleg que construïm, i l'exposició que vam organitzar així ho desitjaven també, pretén fer particip tothom de la nostra intenció, provocar les ganes d'explicar, o almenys propiciar-ne l'ocasió, i d'aquesta manera enriquir-nos els uns als altres. Per això mateix ja hem començat a recollir algunes vivències (en reproduïm dos en aquest article) de persones que saben de què parlen, que han tingut l'experiència o almenys l'han sentit explicar (vegeu fig. 6, 7 i 8). Aquesta dimensió, com ja hem apuntat més amunt, vol ser tan rica en aquest treball com qualsevol altra.

El que fins ara hem catalogat és poc quantitativament, ens queda molta feina interessant, però és en la qualitat on volem posar l'accent; intentarem fer prevaldre el contingut sobre la forma (això sí, sempre dintre de les nostres possibilitats).

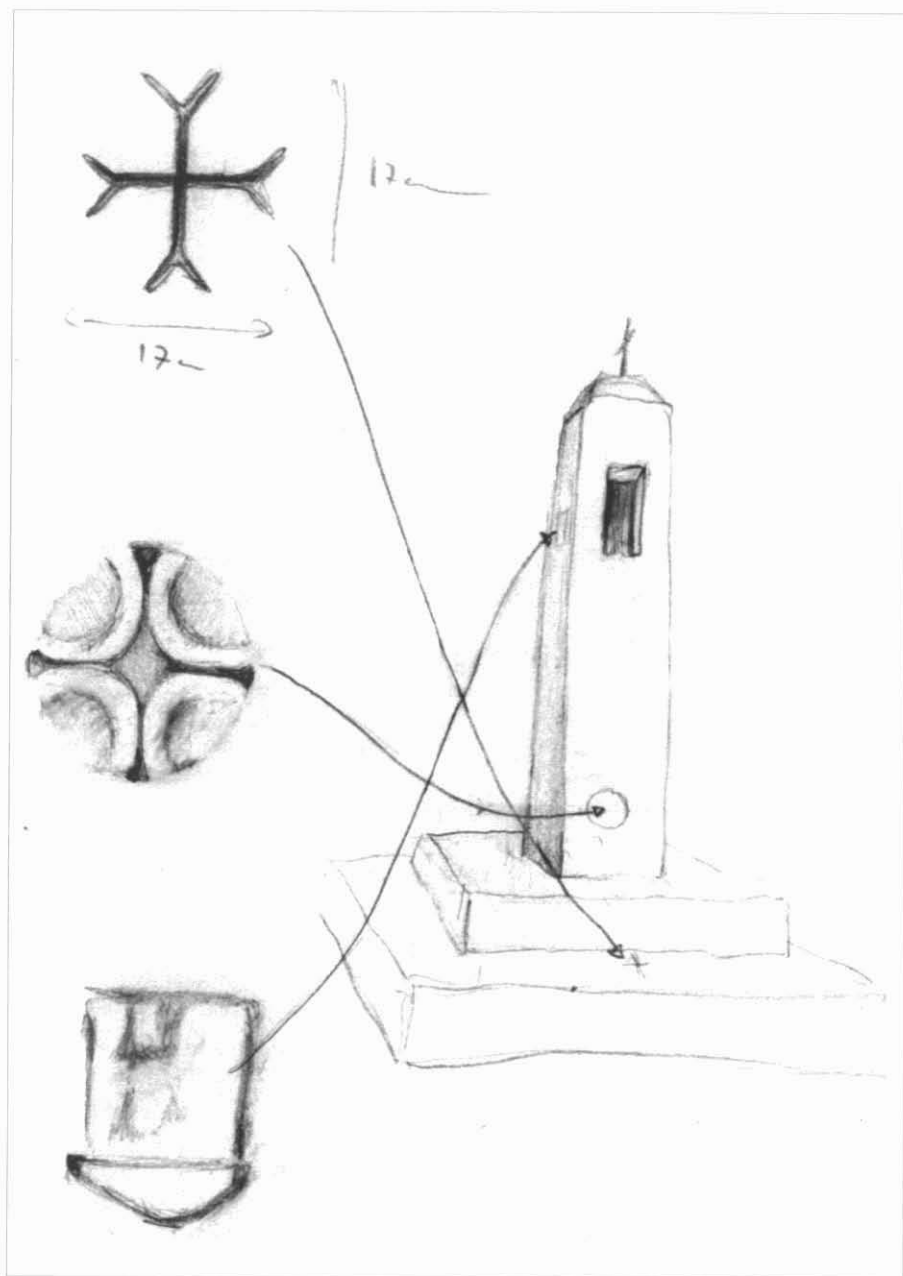

Figura 5. Creu de terme, apunts de camp del conjunt i de detalls (I. Filella, 2001)

LA VIDA AL MAS, ANYS 1940-1950

Mos hi quedàvem principalment al collir aulives, i a l'istiu, al batre, quan batéiem també mos hi quedàvem, i al batre ametlles també, al setembre.

A l'hivern marxàvem lo dilluns, tota la colla, tota la família, i cabres, i gallines, i tot cap allà baix! Al carro hi anàvem la padrina i naltros, i el papa no pujave mai, anave a peu. La mama baixave amb les cabres pel dret, caminant fins allà baix. Lo carro ere amb toldo, dins hi havie una fusta al mig, i a l'hivern mos posàvem tot de sacs i coses als peus per tapâ-mos.

Al mas només hi havie una habitació sola. Al principi només hi havie el foc, pero después vam fer una mica de pila per rentar els plats, com si fos un taulellet, pero sense aigua, no amb aixeta ni res, perquè abans ho féiem amb un ribell rentar els plats i les coses.

I l'aigua, teníem un anjub, pero llavons hi van fer una cisterna. Pero la cisterna ja érem grandets, quan la van fer. L'anjub ere per beure i pel que necessitàvem.

Allí al foc, a on hi havie aquest taulellet, era allí a on estàvem; i llavons hi havie un envà i ere on dormíem, pero dormíem a terra, a la palla. Ja guardàvem borrasses netes, d'aquelles de roba, de collir aulives, i aquelles ja servien per llençol, i llavons unes quantes mantes que teníem. Llavons cap a l'últim ja féiem servir llençols vells de casa. Hi dormíem tots, no un aquí i un allà, tots a la renglera, lo papa i la mama, tota la colla nostra, i la padrina a l'altre cap. La mula baix; aquest mas tenie pis.

Al costat del foc, de la ximeneia, hi havie unes lleixes, i allí hi teníem la vajilla, i encabat teníem una espècie de tauleta aixins, no res, i allí... La padrina minjave a la vora del foc, lo papa i la mama, tots allí, i el que no hi cabie, a la falda o al costat del foc. Allò ere la taula.

Cunyàvem sempre al foc, amb llenya. Hi havie un trespeus per posar l'olla al damunt, i per fregir, i pel que fos. A fora teníem un llenyer, i en pujàvem a la nit i la dixàvem en un racó.

Quan treballàvem, lo papa veient lo sol ja sabia l'hora d'anar a dinar, pero, a més a més, al mas, a la finestra, hi havie unes ratlles que eren un rellotge de sol, quan l'ombra arribave a una ratlla d'aquelles que ja sabíem naltros, eren les dotze, eren les dotze en punt, de sol eh!

Quan anàvem a treballar posàvem los fesols al foc, a l'olla, que 'nessin bullint, pots comptar que bullien molt... No sé pas com devien quedar encabat. Cap allà a les dotze, quan naltros érem més grandetes, un dia hi anave la mama, l'altre jo, bé, un dia cadascú, a les dotze, anaves allà, pelaves la patata, la col, i tot això que se hi posave, i ho posàvem allí i tornàvem a marxar cap a treballar, i llavons quan ere la una —això sí, sempre la una en punt!—, a dinar. Quan faltaven cinc minuts per la una o així, anave la mama, qui hi 'nave, tirave l'arròs i ja no es moie, i llavons ja mos cridave per dinar, pero sempre minjàvem al mateix plat. La roba la rentave la mama amb unes lloses que hi havie fora de l'anjub. Allí hi anave a rentar amb un ribell. Quan l'aigua s'embrutave la canviave. Això ho feie sempre la mama.

Figura 6. Exemple del recull de vivències: "La vida al mas" (J. Bartolomé, 2001) [1a part]

Al mas hi teníem corral, que hi teníem gallines, conills, i tot lo que hi havie, i a més a més la cabra. Hi havie un forn, un fomet, que hi pastàvem. Amb la padrina féiem lo pa allí. Lo féiem tal com se feie abans. La pastàvem, l'apanàvem, i quan feie les hores, que la pasta ere bona... hi teníem unes pales, com als forns. Aquell forn llavons me semblave que ere molt gran, pero no ho devie ser garie, perquè pel pa per naltros! Al radere del mas hi havie un cobert per dixer el carro, hi dixàvem lo carro allí al radere.

A l'istiu, encabat de dinar, anàvem un rato a dormir, pero a l'istiu anàvem davall del pi perquè allí estaves més fresc. Hi havie l'era que batéiem i el pi, i a la nit, al batre, amb los colls que feien de la palla, també mos quedàvem tots a dormir a l'era, tapats amb una borrasa pels cuïcs, pero, com que feie calor, mos destapàvem, i ensudemà tots amb les cares plenes de picades de cuïcs, de mosquits i de tot lo del món. I sempre descalços per allí, punxes i tot lo del món pero sempre descalços.

A nit, per veure-hi, als primers anys, llum de ganxo, amb oli, pero lo ble, lo ble, ere betes d'espardenya, de tombs, totes les betes. La padrina les guardave totes, i allò ere lo ble. Llavors cap a l'últim me semble que ja hi posaven ble de veritat, pero llavons ja va sortir això del carburo, ja vam comprar una llum de carburo, i encabat ja féiem servir la llum de carburo. Espelmes i llum de ganxo ere el que féiem servir més. Les espelmes, com que crestàvem i sempre féiem molta mel, de la cera féiem les espelmes mateixes amb uns tubos de canya que teníem. Doncs féiem les espelmes i les guardàvem per tindre-les a l'hivern, perquè a l'istiu casi no les feies servir, a l'istiu fa el dia molt llarg i casi no feies servir res, pero a l'hivern sí.

A l'hivern, quan se feie fosc, tots cap dalt. Jugàvem a cartes o explicant quèntos, o fent palometes, i aviat a sopar i aviat a dormir. Alguns dies encabat de sopar, si se hi veie, venien de masos veïns a passar vetlla, a passar un rato de vetlla, a jugar a cartes o a xerrar. Quan se'n cansaven tornaven a marxar. Al foc féiem palometes. A la cendra del foc colgàvem lo panís, i tots allí esperant. Calla, calla... poff, n'hi sortie una, poff n'hi sortie una altra, i mira, això ere la nostra diversió.

Transcripció de l'explicació de Dolores Filella Escolà

Figura 6. Exemple del recull de vivències: "La vida al mas" (J. Bartolomé, 2001) {2a part}

FER CALÇ

Això ja quede molt lluny, perquè jo, aquest forn, ja no l'hai vist mai de fer servir, pero sempre l'hai vist igual, aquí amagat al mig del bosc. Potser per això s'aguante tan bé, tal com ere abans.

Les coses han canviat molt i ara això no es podrie fer perquè no sortirie a compte. Quan va sortir el ciment aquests forns ja es van deixar de fer servir, perquè la calç, abans se feie servir per a fer l'argamassa per la construcció, com ara es fa servir el ciment. Pero també es feie servir per altres coses, per blanquejar, per desinfectar, tenie moltes utilitats, i per això es feie, i com que els jornals no valien gaire, i no hi havia altra manera, doncs per això es feie.

Pero penseu la fenyada que costave. Primer es triava el puesto, i es feie un clot a terra, de la mida que tindrie el forn, que és a on se feie el foc. Llavors, a la pedrera, aquí a baix al barranc que la pedra és molt bona, se feie la pedra, blocs de pedra amb la barrina, lo parpal i el mall. Llavors se pujava la pedra cap dalt, amb lo ruc, i allí es construïe, primer les parets del forn, i llavors, se feie una volta per cobri'l. Ara això sembla molt dificil, pero abans se'n sabia molt d'apanyar pedra. Per arrencar la volta, començaven posant la primera renglera, ben falcada, i damunt una altra més estreta, anant tancant, i així fins que tancaven la volta dalt del tot. No en feien servir de motlle per fer la volta, lo cimbrí que es diu.

A part s'havie tingut que preparar els feixos per cremar. Los feixos se feien de brossa del bosc i dels marges i bancals, romer, argilaga, rames de l'esporgar. Se hi cremava feixos perquè el foc havia de ser molt viu i se n'havie de fer molts, de feixos, pot ser més de dos-cents. Tot l'any ni deien anar fent, perquè tenien que estar fets i preparats a la vora del forn per l'hora d'encendre'l.

Quan estava el forn muntat i tot preparat, ja es podia encendre. Llavors se feie el foc, i un home sempre allí, vigilant i anant tirant feixos dins perquè cremessin, dia i nit anant tirant feixos dins i un bon foc. I el forn fumejava sempre seguit per dalt. I així s'anava coient la pedra de la volta. Potser havien d'estar dos dies, i fins que la volta queie. La pedra s'havie cuit i la calç ja estava feta. Se treia la pedra i es xafava, i es feie el munt de calç.

Mireu la fenyada que costava fer dos o tres-cents quilos de calç!

Transcripció d'una conversa amb Domingo Cubells Ciuraneta

Figura 7. Un altre exemple de vivències: "El procés de fer calç" (F. Filella, 2001)

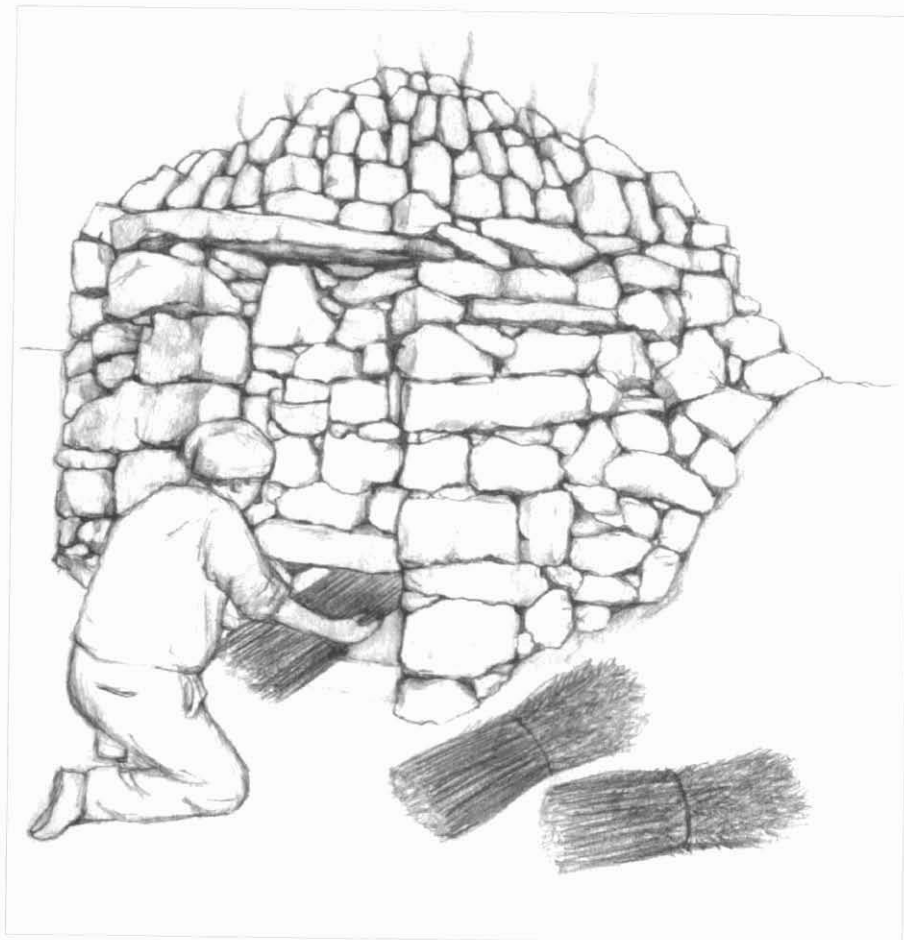

Figura 8. Dibuix referent al procés de fer calç (I. Filella, 2001)

CONCLUSIONS

El fet de recórrer el terme agafant testimoni de la vivència dels qui ens han precedit, d'aquells que, traient tot el profit del territori en què estaven establerts, van fonamentar la nostra existència, i per què no, la nostra subsistència, ens provoca reflexions inevitables.

Ja d'un bon principi, ens adonem de com els recursos limitats han sigut aprofitats amb imaginació i eficiència, usant l'entorn i integrant-s'hi, fent front a les circumstàncies adverses per fer estable una manera de viure, en un lloc determinat. És, a la fi, un reconeixement per part nostra de la tasca dels nostres avantpassats.

Tradicionalment, i de manera instintiva, el discurs històric pren més o menys importància segons l'antiguitat i la transcendència dels fets esdevinguts, de manera que no és estrany que un historiador, a l'hora de triar l'àmbit del seu treball, desestimi estudiar el que pot considerar qüestions menors.

En el nostre curt trajecte en aquest projecte, hem pogut adonar-nos que l'antiguitat és un fet circumstancial a l'hora de valorar aquest discurs, i que la història és el que ens precedeix i el que en gran mesura desconeixem. També hem après que la manera com s'organitzava la vida en els temps que ens precedeixen és transcendental per a l'existència del nostre grup social. Aquest desconeixement i aquesta transcendència ens duen a investigar en la nostra història recent, completament conscients que aquest treball serà valuós. També és inevitable que sentim certa llàstima que aquesta feina no s'hagués començat ja fa molts anys.

La vessant més desesperançadora amb què hem topat és que el que quasi sempre es troba són runes, i el pitjor del cas és que aquesta situació a curt termini encara s'agreuja. El més freqüent davant de les runes d'un gran mas o d'una cabana, on encara trobem coses de la seua darrera utilitat, és evocar. Ens trobem amb les parets de pedra i tàpia i les restes dels trulls d'una olla, i ens imaginem el tràfec, els alambins disposats, etcètera. És així com volem reconstruir, a partir de les runes i de les vivències, una manera de viure i de relacionar-se.

Figura 9. Bassa del Prunero (F. Filella, 2001)

Per tot això és tan important que fem un esforç per fixar el nostre substrat etnològic. Per això i també per sensibilitzar-nos i implicar-nos a intentar conservar el que ens dóna identitat.

AGRAÏMENTS

En primer lloc, volem expressar el nostre agraïment a Dolores Filella Escolà i Domingo Cubells Ciuraneta, que han col·laborat explicant-nos les seues vivències.

També donem les gràcies a tots aquells que, d'una manera o altra, han participat o participen en la realització del catàleg, especialment a aquells que han confeccionat els materials que hem inclòs en aquest article. Agraïm, doncs, la col·laboració a Laura Vallvé Martí (autora del model de fitxa), Iolanda Filella Cubells (autora dels dibuixos) i Jordi Bartolomé Filella (encarregat de recollir les vivències, junt amb Francesc Filella Cubells).

Finalment, voldríem matisar que, tot i que en l'autoria d'aquest escrit apareguin els nostres noms, és tasca compartida per tots els membres restants de l'Associació Cultural L'España la de vetllar pel patrimoni cultural, històric i etnològic del nostre poble.

BIBLIOGRAFIA

ASSOCIACIÓ CULTURAL L'ESPANA (inèdit): "Catàleg arquitectònic, etnològic i industrial del terme de la Palma d'Ebre". Memòria, materials i documents de base diversos (2001).

BARBANY, C. *et al.* (1996): *De la balma a la masia*. Museu de Granollers.

ESCOLÀ, R. (1990): *Guia de la Palma d'Ebre (Ribera d'Ebre)*. Institut d'Estudis Tarraconenses Ramon Berenguer IV, Tarragona (2a edició).

FERRÚS, J. (1985): *La casa pagesa asconenca 1940-1970*. Centre d'Estudis de la Ribera d'Ebre, Flix.

FUNDACIÓ EL SOLÀ (2001): *La pedra en sec a la Fatarella*. Fundació El Solà, la Fatarella.

GIRONÈS, J. (1999): *L'art de la pedra en sec a les comarques de Tarragona*. Diputació de Tarragona, Tarragona.